

नेपालमा खाद्यका लागि कृषि विकास : केही सवालहरू

बहसपत्र

मस्यौदा

खाद्य तथा दिगो खेतीपाती अभियान, फरेष्टएक्सन नेपाल

२०६८, मंसिर

१. पृष्ठभूमि.....	१
२. खाकामा अस्पष्टता.....	३
२.१. अनुपयुक्त कृषि विकासको ढाँचा	३
२.२. भूउपयोग र भूवितरणमा उदासीनता	४
३. सवालहरू	५
३.१. न्यून लगानी.....	५
३.२. कृषि अनुसन्धानको कमी.....	६
३.३. अनुपयुक्त जनशक्ति र व्यवस्थापन संयन्त्र.....	७
३.४. श्रम पलायन र कृषि कार्यको नारीकरण	८
३.५. खाद्य तथा कृषि अधिकारको प्रश्न	८
३.६. आयातित खाद्यान्न र खाद्यसंस्कृति.....	८
३.७. जलवायु परिवर्तन	९
४. आगामी कृषि विकास रणनीति	१०

नेपालमा खाद्यका लागि कृषि विकास : केही सवालहरू

बहसपत्र

कृष्ण पौडेल*, टीका भट्टराई**^१

१. पृष्ठभूमि

कृषिलाई व्यावसायिक बनाउने र गरिबी निवारण गर्ने जस्ता महत्वाकाङ्क्षी उद्देश्य बोकेको बीस वर्षे दीर्घकालीन कृषि विकास योजना (वि.सं. २०५१-२०७०) अन्त्यतिर आइपुग्दा नेपालको कृषि भन्नु समस्याग्रस्त बनेको छ। कृषिप्रधान देशका नेपाली किसानहरू पेटभरि खान नपाउने अवस्थामा छन् भने देशको आर्थिक मेरुदण्ड मानिने कृषि क्षेत्र धराशयी भएको छ। जलवायु परिवर्तनले कृषिलाई प्रतिकूल असर पार्दै छ भने कृषि उत्पादनमा व्यापक ह्रास आएको छ जसले गर्दा खाद्यान्नको मूल्य बढ्नुका साथै अभाव पनि बढेको छ। खेतीपातीको आम्दानीले घरव्यवहार धान्न नसकेपछि किसानहरू सकेसम्म खेतीपाती छोडेर अन्य पेसामा लागेका छन्। श्रमका लागि ग्रामीण आप्रवास बढ्दो छ भने खेतीमा महिलाको भार बढिरहेको छ। नेपाली कृषि अर्थतन्त्रमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय व्यापारको प्रभाव पनि बढिरहेको छ।

संसारको सबै जनसङ्ख्या थग्नका लागि विश्व खाद्य सङ्कटनले सन् २०५० सम्ममा खाद्यान्न उत्पादन दोब्बर बढाउनुपर्ने बताएको छ। यसका लागि जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभावसँग जुध्दै कृषिको पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। विशेष गरी दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा ठूलो जनसङ्ख्या, गरिबी र अभावको स्थिति छ भने जलवायु परिवर्तनको असरसमेत व्यापक पर्ने कुरा अनुसन्धानले देखाएको छ^१। यसले हामीलाई मानवीय र वातावरणीय स्वास्थ्य कायमै राखी उत्पादनको प्रविधि र कृषिको संस्थागत व्यवस्थापनमा तत्काल सुधार गर्न नसके यस क्षेत्रमा स्थिति अझ भयावह हुने कुरा इङ्गित गर्दछ।

भर्खरै मात्र एसियाली विकास बैंकको आर्थिक अनुदान तथा प्राविधिक सहयोगमा नेपाल सरकारले १० वर्षे कार्ययोजना सहितको २० वर्षे दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीति बनाउने काम सुरु गरेको छ। द्विपक्षीय/बहुपक्षीय दातृ समूहहरूले सहकार्य गरिरहेको यो रणनीति बनाउने काममा स्वदेशी तथा विदेशी दर्जनौं परामर्शदाताहरू संलग्न भएका छन्। तर देशकै कृषि क्षेत्रको महत्वपूर्ण योजना बनाउने यस कार्यमा कृषिक्षेत्रका प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूको उपस्थिति भने नगन्य छ। यसबाट अधिल्लो दीर्घकालीन कृषि विकास योजना तयार पार्दा जस्तै अहिले बन्दै गरेको कृषि विकास रणनीतिमा पनि दातृ समूहहरू र कृषि क्षेत्रका परामर्शदाताहरूको मात्र सक्रिय संलग्नताले यो रणनीति पनि कागजमा मात्र सीमित हुने डर पलाउँदै गएको छ।

यस पृष्ठभूमिमा यो बहसपत्र नेपालको कृषि विकासलाई दिशानिर्देश गर्ने नीति बनाउने प्रक्रिया र यसबाट पर्ने नीतिगत प्रभावहरूका बारेमा नागरिक सरोकार र चासो बढाउने उद्देश्यले तयार पारिएको हो। छलफलका लागि यसमा विगतका नीतिहरूको समीक्षा गरि त्यसका कारण र असरहरू खोतल्ने प्रयास गरिएको छ। नेपालको कृषि खाद्यमुखी नरहेको र उपयुक्त कृषि विकासका लागि खाका नै उपयुक्त नरहेको जिकिर गरिएको छ। साथै दीर्घकालीन रणनीति बनाउने प्रक्रिया पारदर्शी, सहभागीमूलक, समावेशी र समन्वयमा आधारित हुनुपर्दछ, र यस्तो रणनीतिको ढाँचा कस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरा व्यापक बहस/छलफल, चिन्तन/मननको विषय बनाइनुपर्दछ भन्ने कुराको चर्चा गरिएको छ।

दीर्घकालीन कृषि योजना (२०५१-२०७०) : एक सङ्क्षिप्त चर्चा

नेपाल सरकारका लागि एप्रोसⁱⁱ र जोन मेलर एसोसिएट्सⁱⁱⁱ ले दुई वर्ष लगाएर तयार पारेको कृषिको दीर्घकालीन योजना (Agriculture Perpestive Plan – APP) तयार गर्न एसियाली विकास बैंक, विश्व बैंक र विश्व

^१ लेखकहरू यो बहसपत्रको पृष्ठभूमि तयार गर्न अनुसन्धान र संयोजनमा सहयोग गर्ने माधव धिताल, सुजाता तामाङ्ग, दिपाङ्गर दाहाल र माधव पौडेलको योगदानको सधन्यवाद उल्लेख गर्न चाहन्छन्।

खाद्य संगठनले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराएका थिए । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड कृषिको विकास गरी समग्र अर्थतन्त्रको विकासमा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको यो योजनाले निम्न उद्देश्यहरू^{iv} राखेको थियो:

- क) कृषि उपजको उत्पादकत्व बढाई कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर बढाउने
- ख) द्रुततर उत्पादन वृद्धि, र रोजगारका माध्यमबाट जीवनस्तरमा सुधार तथा गरिबी निवारण गर्ने
- ग) निर्वाहमुखी कृषिको रूपान्तरण गरी कृषिलाई व्यावसायिक तथा व्यापारिक बनाउने
- घ) समग्र आर्थिक रूपान्तरणका लागि कृषि विकासमा अवसरहरू बढाउने
- ङ) तात्कालिक, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कृषि विकास योजनाहरू तयार गर्ने ।

पाँच खण्डमा विभाजित यो योजना दस्तावेज २१ जना कृषिविज्ञहरूले तयार पारेका २६ ओटा प्राविधिक प्रतिवेदनहरूमा आधारित छ । यसमा कृषि रणनीति, प्राथमिकताका कृषि सामग्रीहरू (सिँचाइ, मल, प्रविधि, सडक तथा ऊर्जा विकास), प्राथमिकताका उत्पादन क्षेत्रहरू (पशुपक्षी, उच्च मूल्यका कृषि उपजहरू, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन र वन व्यवस्थापन), कृषिले प्रभाव पार्ने क्षेत्रहरू (गरिबी, खाद्यसुरक्षा र पर्यावरण) र कार्यान्वयनका क्षेत्रहरू (लगानी, कृषि नीतिहरू र संस्थागत विकास) छन् ।

यो योजना लागू गर्न राष्ट्रिय स्तरको योजना सहयोग समिति, कृषि सडक विभाग र कृषि विकास बैंकको अगुवाइमा कृषि सामग्री संस्थान र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदलाई मुख्य संस्थाका रूपमा लिइएको थियो ।

कृषि विकास रणनीति बनाउने कार्यदलले गरेको प्रारम्भिक मूल्याङ्कन^v मा यसको सफलता आंशिक भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ^{vi} । यस अवधिमा सतही सिँचाइ, कुखुरापालन र सहर वरिपरिका क्षेत्रमा तरकारी खेतीमा केही उपलब्धी भए । दीर्घकालीन कृषि योजनाको समीक्षा गर्दै उक्त कार्यदलले पनि कृषिमा लगानीको कमी, समायोजनको अभाव, अनुदान कटौती, रणनीतिको बनोटमा नै समस्या, कमजोर संस्थागत क्षमता, बाँझिएका कानूनहरूमा सुधार गर्नेतर्फ उपयुक्त ध्यान नपुग्नु, जमिन व्यवस्थापनमा ध्यान नपुग्नु र क्षेत्रीय व्यापारको प्रभावलाई राम्ररी ध्यान दिन नसक्नु जस्ता सवालहरूलाई कमजोरीको रूपमा उल्लेख गरेको छ । कार्यदलले मुख्य गरेर कानुनी व्यवस्थाका बारेमा उचित ध्यान नपुग्दा यो रणनीति असफल भएको अनुमान गरेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वलाई असफलताको मूल कारण देखाइए पनि कर्णाली जस्ता द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रमा भने यस अवधिमा खाद्यान्न उत्पादन बढेको पाइन्छ ।

जोन क्यामरुन^{viii}ले अनुमान गरेजस्तै यसले देशमा खाद्य सुरक्षा बढाउन तथा कमजोर जीवनस्तर भएकाहरूको स्रोत तथा साधनहरू माथि पहुँच बढाउन, बालबालिकाहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा गर्न, महिला तथा पिछडिएका समुदायका सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न सकेन । यसरी हेर्दा दीर्घकालीन कृषि योजनाको प्रभावकारिता निकै कम रहेको पाइन्छ ।

यसको मूल्याङ्कन नै पनि साँघुरो सहभागितामा भएको छ । प्राविधिक कर्मचारी तथा परामर्शदातातन्त्रको प्रारम्भिक विश्लेषणले विगतको रणनीति सफल छ भनेर दावी गर्न सकेको छैन यद्यपि यो विश्लेषण नै सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागितामा हुनुपर्ने हो । जे होस, यस समीक्षाले दीर्घकालीन कृषि रणनीति असफल हुनुका केही व्यावहारिक कारणहरूलाई उजागर गरे तापनि यस्ता योजनाहरू बनाउँदा अपनाइने प्रक्रिया र योजना कार्यान्वयनमा सहभागिता र प्रतिबद्धताको उल्लेख गरेका छैनन्, जहाँ समस्याको जरो देखिन्छ । उदाहरणका लागि कार्यान्वयनका लागि बनेको प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा बसेको समिति एक पटक बैठक नबसी योजना आयोगमा हस्तान्तरित हुँदै मन्त्रालयमा नै आएर खुम्चियो । नेपालको कृषि विकासको ढाँचा कस्तो हुनुपर्दछ भन्नेमा व्यापक बहस तथा छलफल नभई तयार गरिएको रणनीतिमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको अपनत्व रहेको देखिएन । साथै बाह्य लगानीमा आधारित महत्वाकाङ्क्षी योजना तयार गरिए तापनि लगानीमै प्रतिबद्धता नदेखिनु असफलताका महत्वपूर्ण कारणहरूका रूपमा लिन सकिन्छ ।

२. खाकामा अस्पष्टता

नेपालमा कृषि विकास नहुनुको एउटा मुख्य कारण कृषि विकासको खाका उपयुक्त नहुनु हो । एकातिर यसलाई बजारमुखी र पश्चिममुखी कृषि प्रविधिको साँघुरो घेरामा हेरियो भने अर्कातिर कृषि विकासका लागि बृहत् चित्रमा हेरी उत्पादनका साधनहरू खास गरी जमिनको न्यायोचित वितरण र कृषियोग्य भूमिलाई अन्य प्रयोजनबाट बचाउने जस्ता आधारभूत विषयहरू अधि बढाउने राजनीतिक प्रतिबद्धताको कमी रहन गयो । यो बहस यसका परिणाम र असरहरूको वरपर घुमेको छ ।

२.१. अनुपयुक्त कृषि विकासको ढाँचा

हाम्रा नीति र योजनाले कृषि क्षेत्रको व्यापक सुधार गरी निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिक बनाउने सोच राखे पनि नेपालका अधिकांश किसानहरूको खाद्यान्न उब्जाउने माध्यम अहिले पनि खेतीपाती नै हो । सरकारी तथ्याङ्कअनुसार अहिले पनि ६४ प्रतिशत खेतीकिसानी गुजारा चलाउनका लागि छ भने ३.१ प्रतिशत मात्र व्यावसायिक खेतीपाती छन्^{viii} । अर्को कुरा ३१ प्रतिशत नेपालीहरू गरिवीको रेखामुनि छन् भने ४१ प्रतिशतले न्यूनतम पोषणयुक्त खाना खान पाउँदैनन्^{ix} । यसै गरी ग्रामीण क्षेत्रमा अहिले पनि २४ प्रतिशत घरधुरीसँग खेतीयोग्य जमिन छैन । ४७.७ प्रतिशत घरधुरीसँग ०.५ हेक्टर भन्दा कम खेतीयोग्य जमिन छन्^x । खाद्यान्न किनेर जीविका चलाउनुपर्ने अवस्थामा पुगेका भूमिहीन तथा साना किसानहरूको खाद्य सुरक्षा बढाउने भन्दा कृषिलाई आमदानीका लागि मात्र प्राथमिकता दिँदा यो व्यावसायिक हुने नाममा परनिर्भर हुँदै गएको छ ।

विगत बीस वर्षदेखि नेपालको कृषिका नीति र योजनाहरू खाद्यमुखी नहुनु नै अहिलेको कृषिको एक समस्या हो । हामीले खाद्य मन्त्रालय गुमाएको लगभग २० वर्ष भइसकेको छ । २०३८ सालसम्म मन्त्रालयको नाम 'खाद्य तथा कृषि' थियो । आर्थिक वर्ष २०३७/३८ मा आर्थिक उदारीकरणको भाँक्का आएका बखत मन्त्रालय तहमा कृषिसँग खाद्यको सम्बन्धविच्छेद भएको हो ।

हाम्रो कृषि विकासको सोच चाहे प्रविधिमा होस् वा बालीको छनोटमा या अनुसन्धानका कामहरू हुन् वा शिक्षा, युरोपकेन्द्रित छ, जसलाई बोलीचालीमा पश्चिमी ढाँचा भनेर बुझिन्छ । अहिले विकसित भनेर चिनिने पश्चिमी देशहरूमा औद्योगिक पुँजीवादी अर्थतन्त्रको विकाससँगै कृषि क्षेत्रमा पनि औद्योगिक र यान्त्रिक विकासको सुरुआत भयो । उन्नत बिउ, रसायन र विषादीको प्रयोग र कृषि कार्यमा यान्त्रीकरणको थालनीले छोटै समयमा धेरै उत्पादन लिन सकिने कृषिको ढाँचाको विकास भयो । संसारभरि 'हरित क्रान्ति'का नामले चिनिने कृषिपद्धति ६० को दशकमा मूल प्रवाहका रूपमा स्थापित भयो । हरित क्रान्तिमा आधारित कृषिपद्धतिले मात्र कृषिको विकास सम्भव छ भन्ने मानसिकताले नेपालको कृषि विकासको ढाँचा नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक र पारिस्थितिक अवस्था र स्थानीय यथार्थप्रति उदासीन हुन पुग्यो । यसो हुनुमा युरोपकेन्द्रित वा हरित क्रान्तिमा आधारित कृषि ढाँचालाई जस्ताको तस्तै अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने मानसिकताको ठूलो भूमिका रहेको छ । मैदानी भू-भागमा विकास गरिएको कृषि प्रविधि र यान्त्रीकरणको सोच नेपाल जस्तो खण्डीकृत भूमि र भौगोलिक विकटता पनि भएको पहाडी मुलुकमा जस्ताको तस्तै अवलम्बन गर्न सम्भव थिएन र छैन पनि । तर हाम्रा नीति तथा योजनाहरूले कृषिलाई व्यवसायीकरण गर्ने भन्दै बाह्य स्रोतमा आधारित कृषि प्रविधिमा जोड दिइरहेका छन् ।

सरकारी तथ्याङ्कअनुसार अहिले पनि ६४ प्रतिशत खेतीकिसानी गुजारा चलाउनका लागि छ भने ३.१ प्रतिशत मात्र व्यावसायिक खेतीपाती छन्^{xi} । अर्को कुरा ३१ प्रतिशत नेपालीहरू गरिवीको रेखामुनि छन् भने ४१ प्रतिशतले न्यूनतम पोषणयुक्त खाना खान पाउँदैनन्^{xii} । यसै गरी ग्रामीण क्षेत्रमा अहिले पनि २४ प्रतिशत घरधुरीसँग खेतीयोग्य जमिन छैन । ४७.७ प्रतिशत घरधुरीसँग ०.५ हेक्टर भन्दा कम खेतीयोग्य जमिन छन्^{xiii} । यसले के देखाउँछ भने हाम्रा न्यून आय भएका कृषकहरूले आयातित महँगो कृषि सामग्रीको प्रयोग थग्न सक्दैनन् । भौगोलिक अवस्थामा व्यापक विविधता (तराई, पहाड, हिमाल) अनि बहुसङ्ख्यक कृषकहरूको जमिनको आकार कम हुँदा हुँदै (०.८ हे. प्रति घरधुरी) पनि देशमा हरित क्रान्तिको कृषिलाई लक्षित गरेर नीति-नियमहरू बन्दै आइरहेका छन् जसले बृहत् यान्त्रीकरण, त्यस अनुसारको जमिनको आकार र तदनुरूपकै लगानीको माग गर्छ ।

अन्धाधुन्ध रूपमा प्रयोग गरिने रासायनिक मल तथा विषादीको प्रयोगले माटो र मानिसको स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असरहरूको कुरा एकछिन परै राखौं । किसानले खेतीपाती गर्दा आयातित बिउ, रासायनिक मल र

विषादीमा ठूलै धन राशि खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। कुल उत्पादन लागतको ३५ देखि ४० प्रतिशतसम्म रकम रासायनिक मल, उन्नत विउ र विषादी किन्नमा खर्च हुने कुरा किसानहरू बताउँछन्। जसले गर्दा उनीहरूलाई स्वास्थ्य र पैसा दुवै हिसाबले घाटा लाग्छ। एकातिर आयातित बीउले परनिर्भरता बढेको छ भने अर्कोतिर स्थानीय विउ र यसको प्रवर्द्धनको सोच र प्रविधिलाई विस्थापित गरेको छ। रासायनिक मल र विषादीका लागि खर्च गर्नुपर्ने रकमले किसानको ऋणभार थपिएको छ। यसले उनीहरूमा हीनताबोध बढाउनुका साथै कतिपय अवस्थामा उक्त ऋण तिर्न नसक्दा आत्महत्यासमेत गरेका उदाहरण भेटिन्छन्^{xiv}। हरित क्रान्तिमा आधारित कृषि ती कृषकहरूका लागि मात्र उपयोगी हुन्छ जसले सीमित जग्गाबाट छोटो समयमा नै धेरै पुँजी निर्माण गर्न सक्छन्। हाम्रो सन्दर्भमा केही जमिनदार किसानहरू र राजमार्ग वरिपरिका क्षेत्रका केही तरकारी उत्पादन गर्ने व्यावसायिक किसानहरूलाई मात्र यसको फाइदा पुगेको होला, अन्य किसानहरू यसबाट उत्पीडित भएका छन्।

व्यावसायिक कृषि योजनाहरूले सीमित ठूला किसानहरूका लागि मात्र फाइदा हुने देखिन्छ। यसको एउटा उदाहरण हो सरकारले मल ढुवानी तथा विउमा दिने अनुदान हो। आर्थिक वर्ष २०६७/६८ मा सरकारले मल ढुवानीमा ३ अर्ब अनुदान दिने घोषणा गरेको छ। तर धेरै साना किसानहरू महँगो विउ तथा मल किन्न नसक्ने छन्। त्यसैले यस्ता अनुदानको फाइदा उनीहरूसम्म पुग्दैन। गत वर्ष सरकारले प्राङ्गारिक मल सुधार गर्न २४ करोड अनुदान रकम छुट्यायो तर आवश्यक नीति बन्न नसक्दा सो रकम उपयोग हुन सकेन।

अर्को कुरा, पश्चिमी शैलीको कृषि ती देशहरूले वर्षौंदेखि किसानलाई दिएको अनुदानमा टिकेको छ। हाल विश्वव्यापार सङ्गठनका सर्तअनुसार विकसित राष्ट्रको हकमा कृषिमा अनुदान दिन बन्देज लागेको छ तर ती शक्तिशाली राष्ट्रहरूले आफ्ना किसानहरूको हित संरक्षण गर्न त्यस्तो सर्त उल्लङ्घन गर्दैनन् भन्ने भरोसा गर्ने आधार चाहिँ छैन। विश्व व्यापार सङ्गठनको सर्तसँग तादात्म्य राख्न नेपालले थोरै भए पनि आफ्नो अनुदान सहयोगमा कटौती गरेको छ जुन तत्काल गरिहाल्नुपर्ने बाध्यता थिएन। यसको प्रभाव अहिले देखिन थालेको छ। आजभोलि विकास अनुदानको नाममा सस्तो खाद्यान्न आपूर्ति भइरहेको छ जसले हाम्रो खाद्य उत्पादनमा नकारात्मक असर पारिरहेको छ। उत्पादनशील कृषि क्षेत्रको अनुदान कटाएर चामल ढुवानीमा अनुदान दिनुले नेपालको कृषिलाई कमजोर मात्र बनाएको छैन यसले भविष्यमा अझ बढी खाद्य सङ्कट निम्त्याउने देखिन्छ। सधैं नै खाद्यान्न अभाव भइरहने कर्णालीजस्ता क्षेत्रमा गएका २५ वर्ष भन्दा बढी समयदेखि हवाई ढुवानी गरेर चामल आपूर्ति गरिरहेको छ (जसलाई एक थरी उडुवा चामल भन्न मन पराउँछन्)। थोरै मात्र सर्वसाधारणले फाइदा पाएको देखिएको यस्तो साङ्केतिक काम रोकिने अवस्थामा पनि देखिँदैन। भन् अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्थाहरू पनि स्थानीय उत्पादन वृद्धि गर्न सघाउने भन्दा अल्पकालीन चामल वितरणमै व्यस्त देखिन्छन्।

बदलिँदो जलवायुको चुनौतीको सामना गर्दै कृषिलाई जोगाई राख्न कृषि-वन अन्तरसम्बन्धलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने हुन्छ। 'तारवार' को मानसिकता पश्चिमी हरितक्रान्तिको मनोदशाबाट परिचालित छ। यसबाट पर गएर खाने कुरा र वन पैदावरको एकीकृत उत्पादन प्रणालीमा जोड दिँदै वन र कृषिका मूलप्रवाहका स्थापित मान्यताहरूमा पुनर्विचार गर्ने बेला आएको छ। यसो गर्न सके मात्र दीगो पर्यावरण र सामाजिक न्यायलाई सँगसँगै विकास गर्ने नयाँ सोचको विकास गर्ने मौका मिल्नेछ।

२.२. भूउपयोग र भूवितरणमा उदासीनता

वर्षौंदेखि सुधार नभएको भूमिसुधार र कागजमा पनि नबनाइएको भूउपयोग नीति कृषिप्रति पर्याप्त सार्वजनिक प्रतिबद्धता नरहेका उदाहरण हुन्। यसका लागि हाम्रा सामाजिक मूल्य मान्यता खास गरी खेतिपातीलाई असहाय र निरीहको पेसा मानिने जनमानस, सामाजिक सुरक्षाका लागि जमिनको आवश्यकता पनि राजनैतिक प्रतिबद्धता कमजोर बनाउने सहायक पक्षहरू हुन्।

सामन्ती सामाजिक सम्बन्ध र यसमा आधारित अर्थव्यवस्थाबाट धेरै माथि उठ्न नसकेको नेपाली समाजमा प्राकृतिक स्रोत खास गरी जल, जमिन र जङ्गलको उपयोग र पहुँच केही टाठाबाठाहरूको हातमा मात्र छ। धेरै नेपाली साना किसानहरूसँग पर्याप्त जमिन र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरू माथिको पहुँच छैन। गरिबी र अभावको चपेटामा रहेका लाखौँ आदिवासी, जनजाति, दलित, महिला जो जिविकाका लागि कृषि कर्म गरिरहेका छन् भूमिहीन छन्। यी समुदायले कृषिको विकास गर्न आवश्यक ऋण तथा सहूलियत पाउँदैनन्।

सामान्यतः खाद्यसङ्कट उत्पादन प्रणालीसँग नभई वितरण प्रणालीसँग केन्द्रित मानिने अवधारणा छ । यथार्थमा स्थानीय स्तरमा उत्पादन नबढी खाद्य अभावबाट मुक्ति पाउन नसक्ने कुरा अनुभवले देखाएको छ । भूमि खाद्य उत्पादनको प्रमुख साधन हो । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा खाद्यान्नको वितरणलाई न्यायोचित बनाउनु भनेकै कृषियोग्य जमिनको वितरण पक्ष हो । नेपालमा भूमि सुधारका मुद्दाहरू धेरै उठे पनि अफसम्म पनि त्यो कामले अर्थपूर्ण गति लिनसकेको छैन । थोरै जमिन भएका र जमिनमै काम गर्नेहरू बढी खाद्य अभावमा परिरहेका छन् । ८० प्रतिशत कृषकहरूसँग २० प्रतिशत मात्रै खेतीयोग्य जमिन रहेको छ भने ८० प्रतिशत खेतीयोग्य जमिन २० प्रतिशतको हातमा रहेको छ । जमिनमा काम गरेर मात्र गुजारा नचल्ने भएपछि, साना हकवालाहरूले पनि जग्गा बाँझो छाडेका छन् । निजी जमिन सामाजिक प्रतिष्ठा र सुरक्षाको प्रतीक हो । उपयुक्त नीति, विधि र तौरतरिका नअपनाइकन जमिनबाट वेदखल गर्न सक्दैन तर राज्यले अन्य मुलुकका भूउपयोग नीति र तिनको व्यावहारिक अनुभवबाट सिक्न त सक्छ नि !

भूमिको द्वैधस्वामित्व अन्त्य गर्ने प्रयत्न सही या गलत के थियो त्यसको छुट्टै छलफल होला तर त्यसबाट खाद्य उत्पादनमा सकारात्मक असर परेको अनुभव भने गरिएको छैन । *जसको जोत उसको पोत* भन्ने नारा जनमानसबाट गएको देखिँदैन । त्यसैले पनि होला जमिन कमाउनुभन्दा बाँझो राख्ने प्रचलन कायमै छ । जग्गाको सम्बन्धमा हाम्रो देशमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता यति बलियो छ कि आफ्नो जग्गामा जहाँ पनि जेसुकै पनि गर्न पाइन्छ । यसै गरी बृहत् चित्रमा हेर्ने हो भने अनुपयुक्त भूउपयोगको पनि खाद्य उत्पादनमा नकारात्मक प्रभाव रहेको देखिन्छ ।

सरकार स्पष्ट भूउपयोग नीति बनाउने र त्यसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा लैजाने कुरामा उदासीन छ । पटकपटक सरकारले वन क्षेत्रको अतिक्रमण रोक्ने र ४० प्रतिशत वनक्षेत्र नघटाउने कुरा दोहोराउँदै आएको छ तर किन कृषि क्षेत्रको अतिक्रमण रोक्न पहल गर्दैन ? उदाहरणका लागि खेतीयोग्य भूमिको वीचबाट सडकहरू निर्माण हुँदै छन् र उर्वर जमिनमा बसोबास बढ्दै गएको छ । विश्वबजार र क्षेत्रीय बजारका प्रभावहरू रोक्न सम्भव नभए पनि भूउपयोग नीति खास गरी खेतीयोग्य जमिनको बचाउ गर्ने नीति देशको सामर्थ्यको कुरा हो । कुनै पक्षबाट पनि यो कुरा उठेको छैन र कृषिको क्षेत्रबाट पनि यो कुरा उठेको छैन ।

अघिल्लो रणनीति यी विषयहरूमा मौन रह्यो । रणनीति दस्तावेजमा उपयुक्त किसिमले यस्ता विषय सम्बोधन नगरी समीक्षाका अवसरमा बृहत् राजनीतिक कारण असफलताका लागि जिम्मेवार ठहर्‍याउनु विडम्बनापूर्ण छ । किसानसँग जमिन नभई वा कृषियोग्य भूमि घट्दै जाँदा उत्पादन वृद्धिको अपेक्षा निकै महत्वाकाङ्क्षी हो । अहिले पनि यी सवालहरू सम्बोधन नहुने हो भने फेरि पनि परिणाम त्यस्तै निस्कने कुरामा थप तर्कको जरुरी पर्नेछैन । भूउपयोग नीति र भूवितरण व्यवस्था कृषि रणनीतिको हिस्सा हुनपर्ने होइन र ?

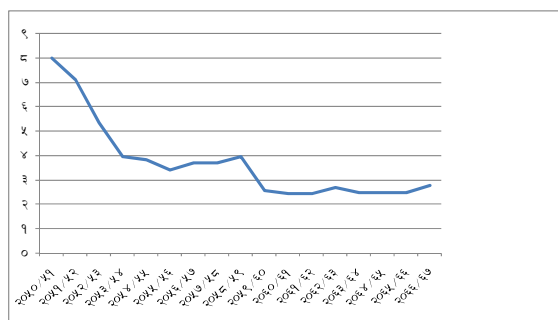
तल मूलतः यस कारणले उब्जिएका र कृषिलाई खाद्यका दृष्टिकोणले हेर्दा निस्कने मुख्य सवालहरूबारे छलफल गरिएको छ ।

३. सवालहरू

३.१. न्यून लगानी

विडम्बना नै मान्नुपर्छ, उच्च लगानीमा आधारित कृषि विकासको रणनीति तयार गरिने गरिएको भए तापनि यसका लागि चाहिने लगानी भने ज्यादै न्यून छ । कृषि क्षेत्रले औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रमा थुप्रै योगदान गरेको भए पनि कृषिमा सरकारी तवरबाट हुने लगानी ज्यादै नै न्यून छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एक तिहाइभन्दा बढी योगदान रहेको कृषि क्षेत्रमा विगत सात आठ वर्षदेखि राष्ट्रिय लगानी कम भएको छ ।

राष्ट्रिय बजेटमा कृषि क्षेत्रको स्थिति (प्रतिशतमा)

हेर्नुहोस् रेखा चित्र ।

नेपालको कृषिको बजेट विश्वमै विपन्न ठहरिएका अफ्रिकी सहारा क्षेत्रका देशहरू र दक्षिण एसियाका सबै देशहरूभन्दा कम छ ।

आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा कृषि क्षेत्रको कुल बजेट २.५ प्रतिशतबाट बढाएर ३ प्रतिशत पुऱ्याइयो तर सिँचाइको पूर्वाधार विकासमा नै यसको ठूलो हिस्सा विनियोजन गरिएको छ । किसानले पाउने ऋण तथा अनुदान, बजार मूल्यका बारेमा कुनै चासो देखाइएको छैन । सहकारी संस्थाहरूमार्फत ऋण तथा अनुदान प्रवाह गरिने भनिए तापनि यो धेरैजसो टाठाबाठाको खल्तीमा मात्र पुग्छ ।

देश	कृषिमा लगानी (प्रतिशतमा) ^{xv}
नेपाल	३.००
भारत	५.९
बंगलादेश	६.२
अफ्रिकन देशहरू	४.०

यसै अवधिमा सिँचाइ र मलको अनुदानमा कटौती भयो । कृषि विकास बैङ्क जस्तो संस्थासमेत उदारीकरणको हावाले आफ्नो लगानी कृषि उत्पादनका क्षेत्रमा भन्दा घरजग्गामा गर्न थाल्यो ।

समग्रमा कृषि विकासको अनुपयुक्त ढाँचा र राज्यको नगन्य लगानी तथा सहूलियतका कारण कृषकहरू खेतीपाती छोड्न बाध्य छन् । जमिन बाँझै रहने र उत्पादनमा कमी आउनाले खाद्यान्न अभाव दिनप्रतिदिन बढ्दो छ । घरव्यवहार चलाउन पुरुषहरू रोजगारीको खोजीमा सहर तथा अन्य मुलुकहरूमा बसाइँसराइ गर्न बाध्य छन्, महिलाहरूमा कामको भार बढेको छ भने खेतीपातीप्रतिको वितृष्णा बढ्दै छ । तर कृषि पेसाको प्रवर्द्धन नगरी वर्तमान अर्थसामाजिक स्थितिमा खेतीपातीको व्यवसायीकरणले मात्र यसतर्फ पुँजी र उद्यमशीलता आकर्षित हुने अवस्था देखिँदैन ।

३.२. कृषि अनुसन्धानको कमी

विशेष गरी तेस्रो विश्वमा खाद्य अभाव हुनुको एउटा महत्वपूर्ण कारण विगत २५ वर्षदेखि विश्वमै कृषि अनुसन्धानमा भएको कमीलाई लिइन्छ^{xvi} । नेपाल पनि यसको अपवाद रहेको छैन । विगतमा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद् र नेपाल कृषि अनुसन्धान कोषजस्ता अनुसन्धानका आधिकारिक निकायको विकास भए पनि आवश्यक प्रविधिको अनुसन्धानमा रकमको पनि अभाव छ । सैद्धान्तिक रूपमा महत्व स्वीकार गरे पनि व्यावहारिक रूपमा अनुसन्धान प्राथमिकतामा पर्ने गर्दैन । हाम्रा कृषि नीति तथा अनुसन्धानहरूले मुख्यतः खाद्यान्न बालीको रूपमा धान, मकै, गहुँजस्ता सीमित अन्न बालीहरू, काउली, बन्दा जस्ता तरकारीहरू मात्र प्रवर्द्धन गर्ने गरेको पाइन्छ जुन युरोपका जलवायुका सूक्ष्म विविधता कम रहेका समशीतोष्ण फाँटहरूका लागि उपयुक्त छ । यसले स्वभावतः किसानका बालीलाई मौसमी उतारचढावको असर एवम् रोगकीराहरूबाट हुने जोखिम घटाउने रणनीतिको लेखाजोखा नगरी एकल बालीप्रणालीतिर डोऱ्याउँछ । फलफूल बालीमा स्याउ सुन्तलामा जोड दिइन्छ भने विविधतापूर्ण हावापानीमा हुने अम्बा (जसलाई गरिबको स्याउ भन्ने गरिन्छ) जस्ता फलफूलमा भने तुलनात्मक रूपमा ध्यान पुग्न सकेको छैन । भएका अनुसन्धानहरू पनि खाद्यको सवालप्रति निर्देशित छैनन् । सीमान्त जग्गामा उत्पादकत्व बढाउने पक्षमा अनुसन्धान र स्थलगत परीक्षणहरू भएका छैनन् । उदाहरणका लागि कर्णालीको निम्ति उपयुक्त हुने शुष्क कृषिको विकास गर्ने कुरा त परै जाओस्, अन्य क्षेत्रमा जस्तै राम्रो मकै बाली उत्पादन भइरहेको कर्णाली क्षेत्रका लागि हालसम्म एउटासम्म मकैको जात सिफारिस भएको छैन ।

नेपालको कृषिसम्बन्धी पढाइलेखाइ र अनुसन्धान कार्य किसानको ज्ञान पद्धति र उनीहरूका आवश्यकतासँग जोडिएको छैन । उदाहरणका लागि केन्द्रीय क्याम्पस रामपुरमा पढ्ने कृषिका विद्यार्थीहरू विगत तीन दशकदेखि मेसिनले गाई कसरी दुहुने भनी पढ्छन् तर उनीहरूले त्यस्तो मेसिन कस्तो हुन्छ भनेर देख्नसम्म पाउदैनन् । यसै गरी नेपालको कृषि अनुसन्धान कृषि प्रसार र सेवासँग पनि जोडिएको अनुसन्धानका लेखहरू समेटिएका कृषि

पत्रिकाहरू नियमित नहुनु र स्थानीय कृषि कार्यकर्ताको पहुँचमा हुने सूचना सामग्री अति न्यून हुनुले पनि यो कुरालाई पुष्टि गर्छ । किसानसँगको सहकार्यमा गर्ने अनुसन्धानको कुरा त परै जाओस्, परम्परागत अनुसन्धान कार्य पनि व्यवस्थित हुन सकेको छैन । जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा कृषि अनुसन्धानको महत्व अझै बढेको छ । तर कृषि अनुसन्धान परिषद्मा काम गर्ने कृषि विशेषज्ञहरूको पदपूर्तिसमेत हुन सकेको छैन । यो कृषि क्षेत्रमा सुशासनको समस्या हो वा कृषि सेवाकर्मीहरूको पलायनको हो अनुसन्धानकै विषय होला ।

३.३. अनुपयुक्त जनशक्ति र व्यवस्थापन संयन्त्र

विगत ४० वर्षमा कृषि अध्ययन संस्थानहरूले ६ हजारभन्दा बढी कृषि जनशक्ति तयार गरेको देखिन्छ । त्यसमध्ये ६० प्रतिशत मुलुकबाहिर छन् भन्ने अनुमान छ । स्थानीय स्तरमा कृषि सेवाको मागलाई विचार गर्ने हो भने अहिलेको कृषि जनशक्ति निकै अपर्याप्त छ । कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने ८,२५० जना कृषि प्राविधिकमध्ये ४७८ जना (६ प्रतिशत) मात्रै महिला प्राविधिक रहेका छन्^{xvii}। सरकारले स्थानीय कृषि कार्यकर्ताको कटौती गरेपछि एक जना जेटी/जेटीएले एघारओटा गाविससम्म सेवा पुऱ्याउनुपर्ने अवस्था छ^{xviii} । हामीले कृषिलाई खाद्यसँग जोडेर हेर्ने हो भने हामीसँग भएको कृषि क्षेत्रको जनशक्ति अपर्याप्त भएको पुष्टि हुन्छ ।

कृषि अनुसन्धान परिषद्मा, कृषि वैज्ञानिकको पदपूर्ति हुन सकेको छैन । गत वर्ष १५० वैज्ञानिकका लागि आवेदन मागेकोमा ७० जनाको मात्रै आवेदन परेको थियो । परिषद्को केन्द्रदेखि क्षेत्रीय र जिल्लाका ५६ कार्यालयहरूमा १,८७५ जनाको दरबन्दीमा १,२५० जना मात्रै कार्यरत छन् । त्यसमध्ये पनि ४२५ वैज्ञानिक दरबन्दीमा २५० जना मात्रै कार्यरत रहेका छन् । यसै गरी प्राविधिक र प्रशासनिक गरी ८०० जनाको दरबन्दी रहेकोमा ३०० जना मात्रै कार्यरत रहेका छन् ।

नेपालको खेतीपाती सुधारमा नेपालले अरू क्षेत्रमा आफैले सिकेको पाठ बिर्सँजस्तो देखिन्छ । नेपालको विशेष गरी मातृशिशुको स्वास्थ्य सुधारमा महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूको भूमिकालाई महत्व दिइन्छ । कृषि क्षेत्रमा भने गाविस तहमा रहेका कृषि प्राविधिकहरूको व्यवस्था खारेज भएपछि देखिएको ठूलो शून्यता सम्बोधन भएको छैन । साथै अहिले दक्ष तथा अदक्ष जनशक्ति पलायनका थुप्रै सवालहरू थपिइरहेका छन् ।

अझ स्थानीय तहमा जहाँ उत्पादनमा सीप र प्रविधिको असर पर्छ त्यहाँ परम्परागत खेतीपातीमा पनि राम्रो ज्ञान नभएका र समकालीन कृषिको प्रसार सेवामा पनि दक्षता नभएका प्राविधिकहरूका सरसल्लाहमा निर्भर रहन्छ । धेरैजसो यी प्राविधिकहरू कृषि ज्ञान नपुगेर किसानहरूले उत्पादन बढाउन नसकेको ठहर गरी कृषि ज्ञान सीप बढाउनुपर्नेमा जोड दिन्छन् । तर यस्तो धारणा राख्ने कृषिकर्मिहरू किसानलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान सीप बढाउनुको सट्टा धेरैजसोले आफूलाई हाकिमी मानसिकतामा राख्छन् जसले गर्दा सिकाउने कुरामा न त किसान उनीहरूलाई विश्वास गर्छन् न त उनीहरू नै किसानहरूसँग सहकार्य गरेर एक अर्काले सिक्ने कुरामा विश्वास गरी उपर्युक्त कार्यक्रम बनाउँछन् ।

हाम्रो समाजमा शिक्षा लिनुको आशय ज्ञान र सीप आर्जन गर्नुभन्दा शैक्षिक उपाधि हासिल गरेर सामाजिक हैसियत कायम गर्नु वा प्राप्त गर्नु रहने गर्छ । कृषि क्षेत्र यो मारबाट सबैभन्दा पीडित क्षेत्र हो । धेरैजसो किसानहरूको ध्येय नै आफ्ना केटाकेटीहरूलाई खेतीपातीबाट बाहिर निकाल्ने रहन्छ । “भनिन्छ, ५ पढ्यो हलो छोड्यो, १० पढ्यो थलो छोड्यो ।” कृषि अध्ययन गर्ने किसानका सन्तानहरू पनि कृषि पेसा अपनाउँदैनन् । त्यसमाथि धेरैजसो कृषि अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू सहरी क्षेत्रबाट आएका हुन्छन् । उनीहरूलाई पढाइएको बाहेक नेपाली खेतीपातीको व्यावहारिक चुरो थाहा हुन्न । कृषि शिक्षा युरोपमुखी रहेकाले नेपालका कृषिविज्ञहरू नेपाली खेतीपातीको अभ्यासबाट बिरानिएका देखिन्छन् । उपयुक्त कृषिप्रविधि हस्तान्तरण गर्न नसक्दा धेरै आफै पनि यस प्रति उदासीन देखिएका छन् ।

केन्द्रीकृत कर्मचारीतन्त्रको ढाँचाले जिल्लाका कृषि अधिकृत प्राविधिकभन्दा बढी प्रशासक भएका छन् । उनीहरू कृषि विकासको काममा लाग्ने भन्दा पनि कनिष्ठ कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन र प्रशासनिक काममा नै व्यस्त छन् । राज्यले उनीहरूलाई कृषि सेवाका लागि गरेको लगानी सही ठाउँमा उपयोग नहुँदा यो लगानी खेर गएको छ ।

कृषि विस्तार सेवा पुरानै ढर्राको केन्द्रीकृत कर्मचारीतन्त्रबाट चलेको छ । स्थानीय तह (जस्तै कृषि सेवा केन्द्र वा उपकेन्द्र) मा किसानका आवश्यकता र आवाज सम्बोधन हुने प्रणाली छैन । कृषि नितान्त स्थानीय गतिविधि भए पनि स्थानीय तहमा योजना र समीक्षा गरिने र त्यसमा किसानका दृष्टिकोणहरू राखिने व्यवस्था छैन । जिल्ला कृषि विकास कार्यालयले प्रत्येक वर्ष विभिन्न शीर्षकहरूमा सेवाकेन्द्रहरूलाई केही रकम छुट्याएको हुन्छ । तर अर्को वर्ष रकम विनियोजन गर्दा अधिल्ला वर्षका कार्यक्रमहरूको समीक्षा नै गरिएको हुँदैन ।

३.४. श्रम पलायन र कृषिकार्यको नारीकरण

नेपालमा ग्रामीण भेगबाट खाद्यसुरक्षाका लागि मौसमी रूपमा रोजगार खोज्न बाहिरिने क्रम परम्परागत नै हो । बाली लगाएर उनीहरू जान्थे अनि थन्काउने बेलामा घर फर्कन्थे । तर आजकल लोग्नेमानिसहरू बढ्दो रूपमा लामो समयसम्म भारत बाहेकका देशमा गइरहेछन् । सन् २०१० को तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने भण्डै दुई लाख युवाहरू भारत बाहेकका देशमा गएका छन्^{xix} । यसले गर्दा घरमा भएका महिलाहरूमाथि कृषिकर्ममा भार बढिरहेको छ । आम्दानी राम्रो भएकाको परिवार सधैंका लागि सहरमा बसाइँ सर्छ । अनि उनीहरू उत्पादकबाट उपभोक्तामा रूपान्तरित हुन्छन् । सीप नभएकाहरू पनि कामका लागि बाहिर जान्छन्, सक्दो पैसा घर पनि पठाउँछन् । तर यसबाट कृषिकर्ममा पर्याप्त श्रम गरेर पनि आफू निर्णय गर्ने अवसर नपाएका महिलाहरू, बालबच्चा र बूढापाकाहरूको स्याहारसुसारसँगै श्रमिक र निर्णायक दुवै हुनुपर्ने बाध्यकारी अवस्था सिर्जना भएको छ । ती श्रम गर्न जानेहरू पनि या त अधिया कमाउने थिए या जग्गाका अनुपस्थित मालिकहरू थिए । जग्गामा काम गर्ने श्रमिक नभएर वा जग्गाका मालिक आफैं अनुपस्थित भएर पनि स्थानीय तहमा खाद्य उत्पादन घट्न गएको देखिन्छ ।

३.५. खाद्य तथा कृषि अधिकारको प्रश्न

अहिले खाद्यअधिकार, सुरक्षा वा सम्प्रभुता कृषिको मूल एजेण्डा बनेको छ । कृषिक्षेत्रमा वैदेशिक सहायता दिने दातृ निकायहरूको प्रथमिकताका कारण यो प्राथमिकतामा परेको देखिन्छ । खाद्य अधिकारको मुद्दा खास गरी खाद्य अधिकार र रोजगारीसँग जोडिएर उठेको छ । सानो गैरसरकारी क्षेत्रले खाद्य उपलब्धतालाई केही हदसम्म भूमिसँग जोड्ने प्रयास गरे पनि यसलाई भूमि र कृषि सेवाको अधिकारसँग जोडेर उठाइएको पाइँदैन । अधिक किसान भएको र कृषि बाहिरको रोजगारी नगन्थ भएको देशमा उत्पादनका साधनमाथिको पहुँचको कुरा नजोडी खाद्य अधिकारको मुद्दा उठाउनु विडम्बना हो । कति वैदेशिक सहयोगीहरू पनि यो वास्तविकताबाट टाढा छैनन् । सरकारले कृषिको कुरा त गर्ने तर प्रभावकारी कार्यान्वयन नगर्ने, गैरसरकारी क्षेत्रले खाद्य अधिकारको कुरा गर्ने तर कृषिप्रति उदासीन रहने गरेको अवस्था देखिन्छ ।

दावी नगरी अधिकार प्राप्त हुने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिन्न । अधिकार दावी गर्न अधिकारवाला सङ्गठित हुन आवश्यक हुन्छ । एकातर्फ, हाम्रो देशमा जो आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि दिनरात खेतबारीमा काम गर्छन्, उनीहरू नै सबैभन्दा बढी असङ्गठित छन् । उनीहरूलाई कामबाट टाउको उठाउन एकछिन फुर्सद हुँदैन । कृषिमजदुरहरू अरू क्षेत्रका मजदुरहरू भन्दा उत्पीडित छन् । किसान सङ्गठनहरूलाई राजनीतिक दलहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नका लागि कब्जा गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ, ठूला जमिनदारहरूको माग खाद्यान्नसँग सम्बन्धित नभई ठूला सिँचाइ जस्ता पूर्वाधारहरूको विकास, मलखाद र ठिमाहा विउबिजनका लागि अनुदान अनि बजारको सुविधाको लागि हुने गर्दछ । यस्तो अवस्थामा कस्तो नीतिगत साथै संस्थागत संरचनाले किसानहरूको हक दावी गर्ने कामलाई सहज बनाउन सकिन्छ, छलफल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.६. आयातित खाद्यान्न र खाद्यसंस्कृति

तयारी खानेकुराहरू चाउचाउ, बिस्कुट र हल्का पेयहरू गाउँगाउँमा पनि पुगिसकेका छन् । कोदो, मकै या आलुभन्दा कम पौष्टिक भए पनि जनसाधारणले चामल बढी मन पराउँछन् (कसैले यसलाई खाद्यान्नमा जातिवादको संज्ञा पनि दिने गरेका छन्) । मानिसहरू आफ्नो आम्दानीको धेरै हिस्सा र समय आयातित खाद्यान्न

किन्तु खर्च गरिरहेका छन्। खाद्यान्नको मूल्य आकासिदै जाँदा मूल्य घट्दो क्रममा रहेका विद्युतीय सामग्रीमा जनसाधारणको पहुँच भने बढिरहेको छ। केटाकेटी तथा युवाहरूलाई सञ्चारका माध्यमका विज्ञापनहरूले धेरै प्रभावित गर्दछन्। यी विज्ञापनहरूले प्याकेटमा आउने तयारी खानेकुरा स्थानीय खाद्यान्नभन्दा राम्रो हुन्छ भन्ने भान पार्छन् र उनीहरूलाई ती खानेकुरा खाएकोमा गर्व अनुभव हुन्छ। यसरी तयारी खानेकुरा खाएर पौष्टिकता र पैसाको घाटा न्यून आय भएको वर्गले बढी बेहोर्छ। १०-१५ वर्ष पहिलेसम्म एक सरो लुगा फेर्न वर्ष दिन पर्खनुपर्थ्यो तर अहिले एक दिनको खाना खर्चमै त्यति बराबरको रकम जान्छ।

मासुबाट मानिसलाई चाहिने प्रोटीनको परिपूर्ति गर्नु उचित छैन। अध्ययनहरूले स्थापित गरेका छन् कि एक किलो मासु उत्पादन गर्न कम्तीमा चारगुना वनस्पतिजन्य प्रोटीन लाग्छ। जब समाजको एक तप्काको आमदानी बढ्दै जान्छ मासुको माग पनि बढ्दै जान्छ। नगर क्षेत्रमा बढ्दा रेस्टुराहरू र रात्रि जीवनले यहाँ पनि त्यो अवस्था रहेको बताउँछन्। खाद्यस्थितिमा यसका दुई किसिमका प्रभाव हुन्छन् : एक त मासुकै लागि जनावर पाल्दा मानिसले खाने अन्न जनावरलाई खाउनुपर्ने हुन्छ, अर्को त सहर बजारमा अपुग मासु आयात गर्नुपर्ने हुन्छ। किसानले बेलाबेलामा पखालपुखुल खुवाएर जङ्गलको भरमा पालिने बाखा र रछानको भरमा हुर्कने स्थानीय कुखुराको मासु खानु फरक कुरा हो। २०६५/६६ को तथ्याङ्क हेर्दा नेपालले ११ अरब ६० करोड बराबरको मासुजन्य पदार्थहरू आयात गरेको छ जुन कुल आयातको एक तिहाइ भन्दा बढी हो।

३.७. जलवायु परिवर्तन

खाद्यान्न उत्पादनमा ह्रास ल्याउने अर्को महत्वपूर्ण कुरा किसानले खेतीप्रणाली परिवर्तन गर्न नभ्याउने गरी तीव्र गतिमा भइरहेको जलवायु परिवर्तन हो। सामान्यतया तापक्रम बढ्ने क्रममा छ भने पानी पर्ने ढाँचामा पनि परिवर्तन भएको छ। हालका वर्षहरूमा मनसुन ढिलो भएको अनुभव गरिएको छ।

स्थान	वैशाख	जेष्ठ	असार	साउन	भदौ	असोज	कार्तिक	मंसिर	पुस	माघ	फाल्गुन	चैत्र
जुम्ला												
डोटी												
कैलाली												

स्रोत: प्राकृतिक एक्सन नेपाल २०१०।

पहिले (सन् १९९५ अघि) माथिको तालिकामा जुम्ला, डोटी र कैलालीमा गरेको अध्ययनका आधारमा त्यस क्षेत्रमा भएको मौसम परिवर्तनलाई देखाइएको छ ।

अहिले (सन् २०१०)

यसले वाली लगाउने समयपछि सार्नुपर्ने हुन्छ तर वाली पाक्ने बेलामा हिउँद लागिस्के भएकाले तापक्रम पुग्दैन । मुलुकमा यसले भन्ने जटिलता सिर्जना गरेको छ । तराईमा तापक्रम थोरै चाहिने बेलामा धेरै रहन्छ भने पहाड र हिमालमा धेरै चाहिने बेलामा कम हुन्छ । जाडो याममा हुने वर्षा पनि एकदम अनियमित भएको छ । नयाँ पुस्तालाई *माघेभरी* थाहै छैन ।

जलवायु परिवर्तनको अर्थराजनीतिका वारेमा बहस/छलफल भैरहेका छन् । यसको प्रभाव घटाउन कसले कति पाउने वा दिने भन्ने कुराले मात्र कृषिमा जलवायु परिवर्तनको अनुकुलन हुँदैन । यसको प्रभाव घटाउने/अनुकुलन गर्ने र किसानहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कुरा त धेरै सुनिन्छ तर कसरी र कहिलेबाट सुरु हुने हो हेर्न भने बाँकी नै छ ।

४. आगामी कृषि विकास रणनीति

माथि उल्लेख भएका सवालहरूबाट नेपालको कृषिका समस्याहरू सम्बोधन गर्न संरचना तथा कार्यान्वयन दुवै तहमा तत्काल ध्यान दिनुपर्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसले नीतिगत मार्गचित्र बनाउनुअघि चौडा नीतिगत खाकामा सचेष्ट समीक्षाको माग गर्दछ, जसको मतलब सरोकारवाला सबैको मनस्थिति युरोपमुखी उच्च लगानी आवश्यक पर्ने व्यापारमुखी खेतीपातीभन्दा बाहिरी स्रोत र लगानी कम लाग्ने खाद्यमुखी नीति अख्तियार गर्नेतर्फ सन्तु हो । नेपालको खेतीपातीको भविष्यको मार्गचित्र बनाउन वर्तमान खाका भन्दा पर गएर सोच्न ढिलो भइसके पनि हामीले विगतमा सिकेका पाठहरूकै जगमा त्यसको नक्सा कोरिनुपर्छ । सँगसँगै खाद्य र कृषिका नीतिहरू मात्र होइन भूमिसुधार, भूउपयोग, शिक्षा, सहकारीजस्ता विषयका नीति पनि सुनियोजित हुनुपर्छ । खाद्यसुरक्षाका दृष्टिले नेपालमा नगन्थ नीतिगत व्यवस्था मात्र छन् । बदलिँदो पारिवारिक संरचनादेखि बृहत् जलवायु परिवर्तनसम्मका यथार्थहरू सम्बोधन गर्ने गरी नीतिगत व्यवस्था गर्नु जरूरी भइसकेको छ ।

अहिलेको रणनीति तयार पार्ने संरचनालाई हेर्दा कृषि विकासलाई अधिल्लो योजना बनाउँदा जस्तै प्राविधिक आँखाबाट बढी हेरिएको अनुभव हुन्छ । नेपाली कृषिको भविष्य निर्धारण गर्ने यस्तो रणनीति बनाउने काममा सबै सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता रहनुपर्ने हो । खासगरी अहिले भइरहेको नयाँ कृषि विकास रणनीति तर्जुमा प्रक्रियामा कृषि कर्म तथा उपयुक्त प्रविधि र सेवामा संलग्न समूहहरूको सहभागिता र पहुँच बढाउन आवश्यक छ । विगतका भूलहरू नदोहोर्नुपर्ने हो भने नेपालको गरिबी, अभाव र किसानको समस्याहरूलाई नजिकबाट हेर्ने, बुझ्ने र सहजीकरण गर्ने सामुदायिक संस्थाहरूको सहभागिता अझ महत्वपूर्ण छ । अरू समूहहरूले यिनीहरूले जस्तो खाद्यसुरक्षाको मर्मलाई आत्मसात् गर्न सहज हुँदैन । यस्तो विषय सम्बन्धित संसदीय समितिको छलफलको विषय हुनु पनि छलफल व्यापक बनाउन उपयुक्त माध्यम हो । नागरिक अनुगमन र पृष्ठपोषण गर्नका लागि परियोजना निर्देशक समितिमा नै नागरिक समूहको उचित योगदान रहने व्यवस्था भए त्यसको प्रक्रिया र विषयवस्तुमा सबै सरोकारसमूहको योगदान सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

अर्को कुरा, रणनीति बनाउने काममा दातृसंस्थाहरूको नियन्त्रणले उनीहरूका सर्तहरूमा रहेर रणनीति बन्ने हुनाले कतिपय अवस्थामा लागू गर्नु नसकिने विगतको तीतो अनुभव छ । फेरि पनि यो रणनीति बनाउने काम उनै दाताहरूकै हातमा देखिन्छ । यसको पनि स्वतन्त्र लेखाजोखा गरिनु वाञ्छित छ ।

- i Asian Development Bank, Addressing Climate Change in the Asia and Pacific Region, 2009.
- ii APROSC (Agriculture Project Services): एप्रोस सन् १९७५ मा स्थापित अर्धसरकारी संस्था हो । यो नेपालको कृषि तथा ग्रामीण विकासको क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने संस्था थियो ।
- iii जोन मेल्जर एसोसिएट्स सन् १९९१ मा स्थापित परामर्श दाता संस्था हो र यो वासिंगटन, अमेरिकामा अवस्थित छ । यसले कम तथा मध्य आम्दानी भएका देशहरूका लागि संस्थागत विकासको रणनीति विकास र कार्यान्वयनमा परामर्श दिन्छ ।
- iv यो नेपालीमा उपलब्ध नभएकोले यो आधिकारिक अनुवाद होइन । यसले यस्तो नीति जनसधारणको पहुँचबाट कति टाढा छ भन्ने संकेत गर्दछ ।
- v यो दस्तावेज अंग्रेजीमा लेखिएको छ र सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइएको छैन । अनौपचारिक रूपमा प्राप्त यो दस्तावेज तयार गर्ने परामर्शदाताहरूलाई सार्वजनिक नहुन पनि निर्देश गरिएको बुझिएको छ ।
- vi ADS (2011): Inception Report of Agriculture Development Strategy, Kathmandu (unpublished).
- vii Cameron, J. (1998): The Agriculture Perspective Plan: Need for Debate, Himalayan Research Bulletin XVIII (2).
- viii GoN (2010): Nepal agriculture and food security country investment plan, Kathmandu.
- ix Ibid
- x Wily, L.A., Chapagain, D. and Sharma, S. (2009): Land Reform in Nepal, DFID, Kathmandu
- xi GoN (2010): Nepal agriculture and food security country investment plan, Kathmandu.

-
- xii सरकारले गरिबी ३१% बाट २५ % मा घटेको दावी गरेको छ तर यस क्षेत्रमा काम गर्नेहरू यो कुरा पत्याउन सकिरहेका छैनन् । (2 Nov, 2011 kantipur Dailly).
- xiii Wily, L.A., Chapagain, D. and Sharma, S. (2009): Land Reform in Nepal, DFID Kathmandu.
- xiv Patel, Raj (2007): Stuffed and Starved: Markets, Power and the Hidden Battle for the World's Food System, Portobello books.
- xv www.actionaid.dk, नेपालको बजेट २०६८
- xvi विश्वका ठूला अर्थतन्त्र भएका आठओटा देशहरूको सन् २००८ मा भएको भेलाले यस्तो ठहर गरी यसमा कोष प्रवाह गर्ने नीतिगत निर्णय लिएको छ । विश्व कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कोष (GAFSP) यसैको एक अङ्ग हो ।
- xvii www.himalkhabar.com, नेपालमा कृषि तथा वन विश्वविद्यालय: accessed on 19 August, 2011.
- xviii Paudel, K. and Adhikari, J., (2010). The Local Food System, Livelihoods and its Political Economy. Community for Development Studies –Bikalpa, Nepal.
- xix CBS (2001): Statistical Year Book of Nepal, CBS, NPC, HMG/Nepal, Kathmandu.
- xx अधिल्लो योजना बनाउँदा ७० ओटा भन्दा बढी सर्त रहेको कुरा त्यसमा संलग्न एक जना परामर्शदाताले अनौपचारिक रूपमा बताएका थिए ।

थप जानकारीको लागि

खाद्य तथा दिगो खेतीपाती अभियान

फरेष्टएक्सन नेपाल

फोन नं. ९७७-०१-५५५०६३९, ५५५२ ९२४

इमेल: fa@forestaction.org

-
- * पौडेल खाद्य तथा दिगो खेतीपाती अभियान, फरेष्टएक्सन नेपालमा कार्यरत छन् ।
 - ** भट्टराई प्राकृतिक स्रोत र शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न स्वतन्त्र विकास परामर्शदाता हुन् ।